

Слід зазначити, що матеріал про задунайських запорожців і¹ некрасовців майже в тому ж вигляді, що був у рукопису І.П.Ліпранді і в публікації О.Лазаревського, був надрукований і самим автором у книзі "Обозрение пространства, служившего театром войны России с Турцией с 1806 по 1812 гг. К описанию войны этой генерал-лейтенанта Михайловского-Данилевского. Составлено в 1841 г. статским советником Липранди, служившим в войну 1828-1829 гг. полковником Генерального штаба. – С.Пб.:В типографии Генерального штаба, 1851." – 95 с. Проте, і ця книга, як і та, що була в О.Лазаревського, є бібліографічним раритетом.

Іван Петрович Ліпранді (1790–1880 рр.) особа досить відома. Він брав участь у війні 1812 р. з Наполеоном. В 1820-х рр. служив в Бессарабії підполковником Камчатського, а потім Якутського піхотних полків. Підтримував тісні зв'язки з О.С.Пушкіним, під час перебування останнього в Бессарабії, і залишив про нього спогади.

В Бессарабії І.Ліпранді виконував завдання військової розвідки проти Туреччини. Пізніше став генерал-майором, працював в міністерстві внутрішніх справ. Займався історією, лишив цікаві спогади. Є відомості, що вже в Бессарабії був агентом політичної поліції. В міністерстві внутрішніх справ здійснював нагляд за гуртком петрашевців і сприяв його ліквідації. До нього вкрай негативно ставилися О.І.Герцен, М.Г. Чернишевський.

Аналіз матеріалу, зібраного І.П.Ліпранді, дозволяє твердити про їхній досить високий рівень вірогідності.

Публікація О.Лазаревським відомостей, підготовлених, як з'ясувалося підполковником І.П.Ліпранді, відіграла значну роль у вивченні історії Задунайської Січі.

Anatoliy Bachyns'kyi

O.Lazarevs'kyi and "Data about Zadunays'ki zaporozci in 1826"

The publication, or to be exact theses have been prepared and sent by A.D.Bachyns'kyi for participation in Scientific and practical conference «Ukrainian archeography: problems and prospects», devoted to the 160th anniversary of O.M.Lazarevs'kogo's birthday which was held in Chernigiv. But because of unknown reasons it has not been published. We offer the reader a variant dated on October, 14-15th, 1994 and the signed by A.D.Bachyns'kyi October, 20-22th, 1994 in the city of Chernigiv.

The theses are devoted to publication of one of the sources of Zadunais'an Cossacks' history in 1826 made by O. Lazarevs'kyi in "Kievskaya starina". It has been revealed that this source was a fragment of information collected by lieutenant-colonel of Russian Empire General Stab I. Liprandi, published it in a whole in 1851.

УДК 323.13 (=161.2) "18/19" (09)

Юрій Сурай

М.І. КОСТОМАРОВ ПРО ІСТОРИЧНУ РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

У статті розглядається проблема джерельної бази та історіографічної спадщини М.Костомарова з історії українського козацтва. Автор концентрує увагу на основних

працях М.Костомарова, в яких досліджується дана проблема, та роботах провідних² вчених і діячів культури, де аналізується творча спадщина М.Костомарова.

Дослідженню історії українського козацтва приділяли увагу багато вітчизняних вчених. Але одним із перших, хто зацікавився цією проблемою був Микола Іванович Костомаров.

Розглядаючи проблему джерельної бази, необхідно виділити такі праці М.Костомарова, як: “Две русские народности”, “Историческое значение южнорусского народного песенного творчества”, “Історія України в життєписах визначних її діячів”, “Богдан Хмельницький”, “Гетьманство Ю.Хмельницького”, “Мазепа” та інші. Цікавим джерелом є листи М.Костомарова до М.Максимовича, в яких вчені обговорювали суспільно-політичні проблеми доби Б.Хмельницького, а також літературні твори Костомарова.

Особливої уваги потребує історіографічний аналіз спадщини М.Костомарова в творах істориків, філософів, діячів культури. Оскільки з оцінкою історичної ролі козацтва, особливо запорізького, як прогресивної сили, Костомаров виступив одним із перших у вітчизняній історіографії і це було високо оцінено провідними інтелектуалами ХІХ ст. доречно почати з оцінки Тарасом Шевченком. У вірші “Веселе сонечко ховалось,” присвяченого Костомарову, Шевченко писав:

“Молюся! Господи, молюсь!
Хвалить тебе не перестану!
Що я не з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!”⁴⁵⁶

Важливо відзначити, що активним популяризатором творчості Костомарова був І. Франко. Він навіть радив польській письменниці Е. Ожешко прочитати праці Костомарова для вивчення історії України⁴⁵⁷.

Значну увагу спадщині М.Костомарова приділив видатний український громадський і культурний діяч і вчений Михайло Драгоманов. В роботі “Література російська, великоруська, українська і галицька” він проаналізував багато праць Костомарова, розкрив різні грані його творчості. Драгоманов підкреслював, що “ніхто, окрім Шевченка, не зробив стільки для пропаганди українських симпатій, як М. Костомаров своїми “російськими” монографіями”⁴⁵⁸.

Торкаючись проблеми української історії, Драгоманов писав: “... важніше для української ідеї, щоб і українці, беручи вищу науку у гімназіях і університетах, знали, що таке Україна, і великоруси знали, що таке Україна у Росії і у Слов'янщини, т.ч., значить яка її мирова доля. Показати це можна лише через дорогу, яку проложив пан Костомаров”⁴⁵⁹.

В роботі “Листи на Наддніпрянську Україну” Драгоманов пояснив, чому Костомаров писав свої праці російською мовою. “Щодо того, що Костомаров писав томи по московському, то як його за те покарати українцеві, коли все-таки Костомаров писав переважно про Україну...і важче було знайти для них видавців і публіку, коли б він писав їх по-

456 Шевченко Т. Кобзар. – К., 1967. – С. 348.

457 Український історичний журнал. – 1967. – № 5. – С.45.

458 Драгоманов М.П. Літературно – публіцистичні праці у двох томах. – К., 1970. –Т.І.–С. 167.

459 Там само. – С.181.

українському”⁴⁶⁰.

Як відомо в 1880 р. Драгоманов написав “Очерк життєвий. Микола Іванович Костомаров”. Крім біографічних даних Драгоманов дає історіографічний аналіз працям Костомарова. При цьому він підкреслює, що “під усіма науковими працями Костомарова, навіть такими, які, здається далекі од України, чується завше серце Українського народовця”⁴⁶¹.

Значне місце Драгоманов виділяє і проблемі історії козацтва. Він зазначає, що “Костомаров звів до купи нитки історії Київської Русі дотатарської й України козацької”⁴⁶². При цьому він зауважував, що “там, де Костомаров має діло з цілком краєвим, українським матеріалом, як, наприклад, в статтях про історію козацтва в піснях – там він стоїть міцно, й праця його справді найліпша з тих, які були досі на цім полі”⁴⁶³.

Значний вплив мав М.Костомаров на формування поглядів Михайла Грушевського. В передмові до 50-томного видання творів М.Грушевського П.Сохань наголошує, що саме праці з історії України М.Костомарова пробудили у М.Грушевського “гаряче бажання присвятити себе святій справі – служінню своєму народові”⁴⁶⁴.

У роботі Грушевського “Справа українських катедр і наші наукові проблеми” говориться: “Українська історіографія мала те щастя, що їй не бракувало поза цеховою, так би сказати, наукою дослідників талановитих, енергійних, які... інтенсивно працювали над її історією й дуже багато зробили для зрозуміння певних сторін чи періодів її історичного життя. Згадати хоч би Костомарова...”⁴⁶⁵. Безперечно оцінка спадщини М.Костомарова М.Грушевським має вирішальне значення для визначення місця і ролі Костомарова в українській історіографії, в тому числі в дослідженні історії козацтва.

Враховуючи те, що одним із провідних дослідників історії українського козацтва став пізніше Д.Яворницький, необхідно підкреслити, що Д.Яворницький широко використовує спадщину Костомарова.

В його 3-томнику “Історія запорізьких козаків” чи не найбільше посилань саме на Костомарова і перш за все на його праці “Южная Русь и козачество”, “Богдан Хмельницький”, “Мазепа и мазепинцы”⁴⁶⁶.

Високу оцінку дав спадщині Костомарова і майбутній віце-президент Всеукраїнської академії наук С.Єфремов. “Правда і воля, щастя і доля неподільно для Костомарова єднаються з християнством і морально – індивідуальна сторона в його ідеології переважає”, а стосовно козацької доби Б.Хмельницького зауважив “його Хмельницький вже цілком свідомий з національного погляду діяч і демократ”⁴⁶⁷.

460 Там само. – С.453.

461 Там само. – Т.ІІ. – С. 141.

462 Там само. – Т.ІІ. – С. 141.

463 Там само. – Т.ІІ. – С. 143.

464 Грушевський М. Твори. – Львів, 2002. – Т.І. – С. 20.

465 Там само. – Т.І. – с. 465.

466 Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т.І. – С.72, 76, 78, 85, 88 та ін.; Т.ІІ. – С. 57, 61, 81 та ін.; Т.ІІІ. – С. 43, 55, 75 та ін.

467 Єфремов С. Історія українського письменства. – К. 1995. – С.351.

В радянській історіографії 1920-50-х рр. появилось багато⁴ несправедливих оцінок наукової і літературної спадщини М.Костомарова. При цьому глибоких наукових досліджень у цей період не з'являлось. Інтерес до творчої спадщини Костомарова зріс у зв'язку з 150-річчям з дня його народження, яке відзначалося за рішенням ЮНЕСКО в усьому світі в 1967 р. В цьому році в журналах "Вітчизна", "Жовтень", "Українському історичному журналі" з'явилися статті В.Сарбея, Є.Шабліовського, С. Злупко, Р.Іванової, А.Беспалової про роль М. Костомарова у суспільно-політичному русі XIX ст.⁴⁶⁸. А наступного 1968 р. вийшла монографія П.Попова "М.Костомаров як фольклорист і етнограф". Попов приділив вперше значну увагу дослідженню Костомаровим історії українського козацтва, але дав критичну оцінку поглядам Костомарова, назвавши їх "ідеалістичною схемою"⁴⁶⁹. Із дослідників радянської доби найбільш ґрунтовною є монографія Ю.А.Пінчука, яка була опублікована в 1984 р.

Ю. Пінчук у чотирьох розділах своєї монографії проаналізував праці М.Костомарова, в яких розглядається козацька доба в історії України. Незважаючи на звинувачення М.Костомарова у відсутності наукового, марксистського висвітлення козацького періоду XVII-XVIII ст., Ю. Пінчук назвав його "ученым широкого діапазона"⁴⁷⁰.

Лише в 90-х рр. XX – початку XXI ст. з'явилась низка публікацій, в яких об'єктивно висвітлюється наукова спадщина М.Костомарова, в тому числі з історії українського козацтва. Серед них варто виділити статті Ю.Пінчука, О.Кіяна, Д.Вирського. В цих роботах М.Костомарова називають одним із "Ідеологів українського національного відродження" і навіть уводять термін "костомарознавство"⁴⁷¹. Саме тому актуальним завданням українських істориків XXI ст. є всебічне висвітлення внеску М.Костомарова у вітчизняну історіографію, в тому числі у вивчення історії українського козацтва.

М.Костомаров виступив одним із перших у вітчизняній історіографії з оцінкою історичної ролі українського козацтва. Аналізуючи праці цього видатного вченого, доцільно почати з визначення Костомаровим часу зародження козацтва. В роботі "Две русские народности" він зазначає, що "козацтво почалося в XII – XIII ст."⁴⁷².

Під козацтвом Костомаров розумів не тільки особливий рід військ, а й ту "масу народу, яка шукала волю і приймала цю назву в її первісному, більш загальному значенні вільної людини"⁴⁷³.

Вже в своїй роботі "Южная Русь в конце XVI века" опублікованій в Харкові в 1842 р. він наголошував, що найвищою цінністю для козаків

468 Жовтень. – 1967. – № 4; Вітчизна. – 1967. – № 7; Український історичний журнал. – 1967. – № 5.

469 Попов П.М. М.Костомаров як фольклорист і етнограф. – К. 1968. – С.79 – 81.

470 Пінчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова (Критический очерк). – К., 1984.

471 Пінчук Ю., Кіян О. М.Костомаров і В.Антонович: Єдність ідей та відмінність методології //Історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 43; Вирський Д. Видатному історичному присвячується //Історичний журнал. – 2006. – №2. – С.120.

472 Костомаров Н.И. Две русские народности. – Киев – Харьков, 1991. – С.31.

473 Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. - Т. II. – С.Пб, 1872.–С 200 – 201; Попов П.М. М.Костомаров як фольклорист і етнограф. – К., 1968. – С.79.

був демократизм, захист православної віри⁴⁷⁴. В серії історичних портретів, зокрема в роботі “Иван Свирговский, украинский казацкий гетьман XVI века”, яка вперше була надрукована в журналі “Москвитянин” в 1855 р., Костомаров вперше сформулював думку, що козацтво на Дніпрі було вираженням національної ідеї⁴⁷⁵.

Значну увагу історії українського козацтва Костомаров приділяв в роботі “Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий”. Він дає характеристику структурі козацького війська, шляхам його формування і підкреслює, що козацтво отримало в очах народу “нравственное освещение”⁴⁷⁶. Важливо підкреслити, що Костомаров був одним із перших фольклористів та етнографів, який звернув увагу на відображенні героїчної історії українського козацтва, особливо Запорозької Січі, в народних думах і піснях⁴⁷⁷.

У роботі “Київський Митрополит Петро Могила” Костомаров показує єдність дій українських козаків і української просвіти (братств) в захисті православної віри⁴⁷⁸. Аналізуючи літературу “що повсталана Україні після того, як Петро Могила розбудив умовний рух”, Костомаров особливу увагу звертає на історика Йоаникія Голятовського, який багато писав про тодішнє суспільно-політичне життя. При характеристиці брошури Голятовського “Скарбниця пожитечная” він торкається пояснення автором слова козак. Голятовський розділяє думку тих, хто “виводить слово козак від козерога, небесного зодіака”⁴⁷⁹. Костомаров коментуючи таке твердження, дає оцінку існуючій тоді схоластичній науці.

Тут варто додати, що і сам Костомаров, який належав до української школи поетів-романтиків, оригінально відтворив тему козацтва в своїй поезії. В своїх віршах “Пан Шульпіка”, “Брат з сестрою” та інших він не лише займався переказом українських народних легенд, а й намагався розширити на українському ґрунті національні рамки фольклору. Він показує героїзм козаків в захисті українського народу, роль Запорозької Січі у вихованні в молодих українців “козацької одваги”⁴⁸⁰.

Таким чином, в науковій і літературній спадщині М.Костомарова значне місце займає тема українського козацтва. На це постійно звертали увагу провідні інтелектуали XIX – XX ст. На початку XXI ст. уведено навіть термін “костомарознавство”⁴⁸¹. Більше уваги вчені, в тому числі і фольклористи, стали приділяти аналізу релігійності українського народу, зокрема козаків, у творах М.Костомарова⁴⁸². Безперечно в нинішньому столітті буде зроблено новий крок в дослідженні творчої спадщини видатного вченого і письменника.

Urij Surai

474 Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С.146, 152, 195.

475 Там само. – С. 262.

476 Там само. – С. 355.

477 Попов П.М. М.Костомаров як фольклорист і етнограф. – К. 1968. – С. 80.

478 Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. – Львів, 1918. – С. 196.

479 Там само. – С. 377.

480 Українські поети-романтики 20 – 40-х років XIX ст. – К., 1968. – С. 219, 226.

481 Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С.120.

482 Філософська думка. – 2006. – № 3. – С.128.

M.Kostomarov on historical role of Ukrainian Cossacks

The problems of basis of historical sources and historiographical inheritance of M.Kostomarov in the field of the history of Ukrainian Cossacks is discussed. The author pays attention to M.Kostomarov's main works, in which this problem is being searched and to the works of the outstanding scientists and the men of culture, where the inheritance of M. Kostomarov is being analysed.

УДК 93 (477.7)“1897”

Тарас Максим'юк

ДАРЧИЙ НАПИС ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО. 1887 р.

В статті публікується дарчий напис Д.І.Яворницького його друзів, акторові та письменнику В.П.Потапенку, виконаний на першій книжці Д.І.Яворницького “Число и порядок Запорожских Сечей с топографическим очерком Запорожья”(К.,1884) 01.08.1887 р.

Життєвий та творчий шлях видатного українського історика, академіка Академії наук УРСР Дмитра Яворницького /1855-1940/ незмінно привертая і привертає увагу широких кіл громадськості України. Перевидаються після довгої перерви його дослідження⁴⁸³, виходить низка праць присвячених його життю і творчому доробкові⁴⁸⁴, побачила світ дуже важлива епістолярна спадщина історика, археолога, фольклориста, мовознавця, письменника⁴⁸⁵.

У збірці “Тарасового Дому”, українського культурологічного музейно-виставкового центру в Одесі, основу якого складає колекція Україніки автора цієї публікації, є досить вагомий розділ, присвячений Дмитру Яворницькому. Це ціла низка видань його творів, що побачили світ наприкінці ХІХ – в перше тридцятиріччя ХХ ст., серед яких є праці, що давно вже стали класичними джерелами з історії запорозького козацтва. Це двотомне унікальне видання “Запорожье в остатках старины и преданиях народа” (С.Пб.,1888), “Сборник материалов для истории запорожских казаков” (С.Пб.,1888), “Вольности запорожских казаков” (С.Пб., 1890), альбоми “Из украинской старины” (С.Пб.,1900) і “Дніпрові пороги” (Харків, 1928) та ін. Є також деякі праці Д. Яворницького що друкувались в різних збірниках та журналах, особливо в “Киевской старине”, представлений він і як письменник – повість “За чужий гріх” (Катеринослав, 1907). На превеликий жаль, не вдалося свого часу знайти та придбати одну з найголовніших праць Д.Яворницького – прижиттєве видання тритомної “Истории запорожских казаков” (Т.І. – С.Пб.,1892; Т.ІІ. – С.Пб.,1895; Т.ІІІ. – С.Пб., 1897), а також фольклорного збірника “Малороссийские народные песни, собранные в 1878-1905 гг.” (Катеринослав, 1906) та перший і

483 Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків/ Пер. з рос. І.І.Сварника; Упоряд.іл. О.М.Апанович; Худож. В.М.Дозорець.- Львів: Світ, 1990-1991. – Т.1–3 та ін.

484 Шубравська М.М. Д.І.Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К.: “Наукова думка”, 1972; Шаповал І. В пошуках скарбів – К.: Дніпро 1983.

485 Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д.І.Яворницького. Уклад. С.В. Абросимова, А.І.Перкова, О.В.Піцик, Н.Г.Чередник. – Дніпропетровськ: “Гамалія”, 1997; Вип.2: Листи діячів культури до Д.І.Яворницького/ Уклад С.В.Абросимова Н.Є.Василенко, А.І. Перкова, І.Ю.Тарасенко, І.М.Тимофєєва, Н.Г.Чередник. – Дніпропетровськ, 1999.